

УДК 342(477)

Ю. Барабаш,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права України,
проректор з навчальної роботи
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
член-кореспондент Національної академії правових наук України

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ (ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ ТА ПРАВОРОЗУМІННЯ)

Ювілей такого видатного вченого, як М.П. Орзіх, є не тільки приводом для підбиття певних підсумків у розвитку конституційного права України, а й часом, коли можна розставити акценти в питанні про шляхи модернізації цієї публічно-правової галузі. Ми глибоко переконані, що заслугою таких наших учителів, справжніх «стовпів» вітчизняного конституціоналізму, як Ю.М. Тодика, В.Ф. Погорілко, М.П. Орзіх, стало те, що в епохальні часи завоювання нашої держави незалежності вони зробили все можливе, щоб за збереження вітчизняних напрацювань у галузі державного права впровадити в теорію, навчальний процес, практику правозастосування ключові ідеї сучасного конституціоналізму.

На сьогодні з урахуванням змін в організації навчального процесу та зміни пріоритетів у функціонуванні ринку юридичних послуг має бути переосмислене завдання такої навчальної дисципліни, як конституційне право України в підготовці юриста. Що стосується першого фактору, то прийняття нового Закону України «Про вищу освіту» об'єктивно змушує нас подивитись на зміст і завдання навчального курсу. Передовсім це обумовлюється зменшенням розміру кредиту ЄКТС як базової одиниці вимірювання обсягу навчального навантаження. Якщо до цього додати ще рекомендації Міністерства освіти і науки України в частині обмеженості часу, що може виділятися в межах кредиту для аудиторної роботи, то виходить, що тенденція до збільшення

обсягу матеріалу, який фахівці намагались донести до студентської аудиторії, має бути відповідним чином відкоригована в бік якісно нового змістовного наповнення цієї базової дисципліни.

Будучи на стажуванні за кордоном, неодноразово доводилося чути від своїх колег по викладацькому цеху таке: «Коли я захожу в студентську аудиторію для того, щоб прочитати першу лекцію, я говорю принаймні про те, чому я обрав цю спеціалізацію і як знання, які намагатимось вам передати, допоможуть вам заробити гроші». Дійсно, дещо незвично для пострадянського простору, де в класичному режимі всі фундаментальні та галузеві юридичні дисципліни вивчаються просто тому, що вони повинні вивчатися. Перша лекція традиційно починається з предмету й методу галузі, а для того щоб остаточно переконати студентів у важливості інформації, що подається на лекції, орієнтовно на другій-третьій лекції їм інколи розкивають всі тонкощі методології відповідної галузевої юридичної науки. Ми би не хотіли, щоб у читача відразу виникло відчуття того, що автор є огульним критиком старих підходів. Проте в ситуації, коли кожен десятий серед зареєстрованих безробітних, що мають вищу освіту, є дипломованим юристом (а до цього ще можна додати значну кількість випускників-юристів, що, не знайшовши роботу за фахом, заробляють собі на життя роботою, що не вимагає високої кваліфікації), то це принаймні спонукає в черговий раз серйозно замислитись

над тим, чому (у розумінні змісту матеріалу) і як ми навчаємо.

Проте перед цим зробимо невеликий екскурс у питанні висвітлення завдань курсу конституційного права в профільних навчальних виданнях. Своєрідний тон викладання такого матеріалу крізь призму питання про конституційне право як навчальну дисципліну був заданий ще за радянських часів. Так, в одному з класичних підручників тієї доби зазначалось, що завданням студентів під час вивчення цієї дисципліни є «глибоке засвоєння сутності, змісту й механізму дії правових норм», що утворюють у своїй сукупності цю провідну галузь права. Не забували автори й про «ідеологічний» компонент, зазначаючи, що така політико-правова галузь знань має сприяти ідеологічній підготовці юридичних кадрів [1].

У сучасних підручниках модернізований виклад таких питань може виглядати таким чином: «Ця навчальна дисципліна покликана допомогти студентам здобути комплекс знань про зміст конституційного права, зокрема про поняття, предмет, методи, норми цієї галузі, правовідносини, джерела, систему конституційного права» [2, с. 58]; «...ознайомити студентів з основними поняттями, якими оперує наука конституційного права, розкрити положення вчення про конституцію та показати особливості конституційного процесу в Україні, дати аналіз конституційно-правових інститутів» [3, с. 41].

При цьому може стверджуватись: «У результаті засвоєння навчальної дисципліни «Конституційне право України» студенти повинні оволодіти певним обсягом знань, а саме: 1) знати основні положення теорії і практики конституціоналізму; систему та зміст основних конституційно-правових інститутів; історію започаткування конституційного права; систему конституційного законодавства України; механізм реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина; джерела конституційного права; новітні підходи науки конституційного права; особливості конституційно-правової відповідальності; конституційно-правове

регулювання питань організації та діяльності органів державної влади; поняття та конституційні засади територіального устрою України; засади місцевого самоврядування; 2) вміти аналізувати норми різних конституційно-правових актів; синтезувати міжнародно-правові акти та положення внутрішнього конституційно-законодавства; застосовувати нормативну базу з конституційного права для вирішення науково-практичних завдань; визначати сутність конституційної системи органів державної влади та їх правосуб'єктність; аналізувати особливості норм конституційно-правових актів щодо правової регламентації діяльності суб'єктів конституційного права в аспекті розбудови правової держави і громадянського суспільства» [4]. «Легістські» конотації можна зустріти також у роботах російських колег, які у властивому їм стилі схильні надавати законодавству дещо гіпертрофовано-пріоритетне значення серед джерел права: «Завдання навчального курсу конституційного права – викладення знань про конституційно-правове законодавство відповідно до структури, предмету й положень науки конституційного права» [5, с.45].

Таким чином, сприйняття конституційного права як елемента навчального процесу юриста не вийшло за межі розуміння його як частини, нехай і важливої, законодавства, що потребує засвоєння студентами. Однак, як ми вже наголошували раніш, невідомо, чи дійсно саме таким має бути конституційне право у вищій юридичній школі.

Відповідь на це непросте запитання може бути знайдено в декількох площинах. Одна із них – це вимоги потенційного роботодавця (чи відповідного сектору ринку юридичних послуг) щодо обсягу та якості знань молодого спеціаліста.

Найбільш ілюстративним у цьому аспекті може бути кваліфікаційний іспит на здобуття права на заняття адвокатською діяльністю. Цей іспит передбачає демонстрацію кандидатами своїх знань із різних галузей права, у тому числі конституційного. Розуміючи, що певним чином зловживаємо допустимим обсягом

цитованого матеріалу, усе-таки дозволимо собі навести повний зміст тієї частини іспиту, яка стосується конституційно-правової матерії, оскільки дуже рідко такий матеріал стає об'єктом аналізу викладачів вишів.

Таким чином, на «адвокатський» іспит виносяться питання з таких блоків: «1. Конституція України щодо питань діяльності адвокатури. Механізми реалізації цих конституційних положень. Конституційне право на правову допомогу. 2. Право громадян на працю. Правова допомога під час захисту передбаченого Конституцією України права на працю. 3. Конституційні гарантії захисту честі, гідності та ділової репутації особи. Механізм правової допомоги, що може бути надана адвокатом при захисті цих прав. 4. Відшкодування матеріальної та моральної шкоди заподіяної особі органами державної влади та місцевого самоврядування. Здійснення адвокатом представництва громадян у цих справах. 5. Повноваження Конституційного Суду України. Форми звернення до Конституційного Суду України. Проведення у справах в Конституційному Суді України. 6. Судова система згідно з Конституцією України. Основні засади судочинства. Правовідносини, на які поширюється юрисдикція судів. 7. Право на житло згідно з Конституцією України. Надання адвокатом правової допомоги при захисті житлових прав. 8. Конституційне право на оскарження до суду рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових та службових осіб. 9. Конституційні принципи статусу суддів. Умови призначення на посаду та підстави звільнення з посади суддів. 10. Право на освіту та охорону здоров'я. Надання адвокатом правової допомоги при порушенні цих прав. 11. Соціальні права громадян України. Правова допомога адвоката при порушенні соціальних прав громадян. 12. Громадянство України. Набуття та втрата громадянства. Нормативно-правові акти, що регулюють ці питання. 13. Державний устрій України. Формування парламенту, уряду, органів місцевого самоврядування.

Президент України, умови його обрання. Повноваження Президента України. 14. Обов'язки громадян України. Правова допомога адвоката у випадках притягнення громадян до відповідальності за порушення конституційних обов'язків. 15. Конституційні права людини та громадянина. Механізм реалізації цих прав. Захист прав людини і громадянина. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про посилення захисту прав та свобод людини і громадянина». 16. Випадки обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина. Порядок прийняття законів та набрання ними чинності. 17. Акти Кабінету Міністрів України, порядок їх прийняття та набрання ними чинності. Формування Кабінету Міністрів України, його повноваження. 18. Повноваження Прокуратури України відповідно до Конституції України, організація та порядок діяльності. 19. Захист прав і свобод людини судом. Принцип недоторканості у конституційному праві. Право на правову допомогу. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя». 20. Політичні партії, громадські організації, професійні спілки. Утворення та діяльність політичних партій та громадських організацій, згідно з Конституцією України. 21. Конституційні гарантії свободи вільного вираження поглядів, свободи совісті та мирних зібрань. 22. Конституційні гарантії свободи пересування та політичних прав» [6].

Зазначимо, що конституційне право є важливою складовою об'єкта іспитового контролю також під час допуску до професії адвоката в інших країнах. Для прикладу наведемо структурні елементи програми з конституційного права, а точніше, конституційно-правової складової загальної програми кваліфікаційного іспиту для отримання адвокатського свідоцтва в США: а) стаття 3 Конституції США та судовий контроль; б) національна законодавча влада, включаючи «комерційну» компетенцію федерації; в) обмеження національної влади, що впливають із принципу феодалізму;

г) належний юридичний процес (due process), включаючи пов'язані теорії конституційних прав; д) рівний захист [7, с. 8–10]. Усі ці блоки передбачають широке знання претендентами судових доктрин і судової практики взагалі.

Звичайно, можна стверджувати, що ми маємо справу з різними конституційними та правовими системами, традиціями адвокатської діяльності та її значимістю в суспільстві й правозастосовній сфері. Можна сюди приплюсувати й безліч інших факторів, що дозволять поставити на різні полюси український та американський сценарії. Проте питання залишаються: чи тому ми вчимо наших студентів; яких конституційно-правових знань потрібно вимагати від людини, яка завтра піде захищати права інших у суді?

Однак, щоб дійти остаточного висновку, звернемося до ще одного фрагмента мозаїки під назвою «Конституційне право в університетах». Ідеться про ключовий момент – зміст відповідної навчальної програми. Про неї можна судити (звичайно, з певними відступами, зважаючи на особливості методики аудиторної роботи), виходячи зі змісту рекомендованих навчальних підручників і посібників.

Хочемо відразу сказати, що, незважаючи на тривалий науковий пошук і задекларовану тезу про відступ від старих радянських традицій, кардинальних змін (звичайно, за винятком суто ідеологічних моментів) архітектоніка основної маси підручників не зазнала.

Наприклад, розглянемо зміст такого класичного для радянського періоду підручника, як «Радянське державне право» за редакцією професора С.С. Кравчука, що витримало декілька видань. Читачеві та, відповідно, студенту пропонувалося дослідити державно-правові питання в такій послідовності: наука державного права; поняття, предмет, метод, джерела та система державного права; вчення про конституцію; суспільних устрій та його конституційні засади (включаючи теорію народовладдя); поняття правового статусу громадян (включаючи інституту громадянства, основні права та

обов'язки громадян); державний устрій (де передбачається висвітлення питань конституційних засад адміністративно-територіального устрою та статусу територіальних одиниць); система органів державної влади [8].

Дійсно, такий підхід заслуговує на сприйняття та підтримку, оскільки фактично він має класичний характер відповідно до структурної логіки Конституції України. Проте, вважаємо, треба виробити іншу філософію конституційного права як навчальної дисципліни. Зокрема, може бути запропонований підхід, який постає зі змісту методологічних навчальних робіт провідних західних юридичних шкіл.

Серед таких робіт досить яскраво вирізняється популярний «Оксфордський підручник із порівняльного конституційного права» за редакцією професорів М. Розенфельда та А. Шайо [9], який має таку оригінальну структуру: *історія, методологія та типологія* (різні підходи до конституційної компаративістики, типи конституцій, конституціоналізм в неліберальних суспільствах, місце конституційного права в системі права та ін.); *ідеї* (конституціоналізм, верховенство права, демократія, основні права і свободи, суверенітет, людська гідність та автономія особистості в сучасному конституційному просторі, гендер і конституція та ін.); *процес* (створення конституції як процес, надзвичайні стани, сецесія та самовизначення, референдум, вибори та ін.); *архітектура* (горизонтальна побудова, федералізм, внутрішня побудова унітарних держав, парламентаризм, президенталізм); *розуміння* (конституційна інтерпретація, пропорційність, конституційна ідентичність, конституційні цінності та принципи); *інституції* (конституційні суди, судова незалежність та дух конституції, політичні партії та конституція та ін.); *права* (свобода слова, свобода релігії, право на приватність, громадянство та ін.); *новітні («перекриваючі») права* (колективні права, позитивна дискримінація, біоетика та права людини та ін.); *тенденції* (інтернаціоналізація консти-

туційного права, конституційне міжнародне право, війсьнична демократія, іслам і конституційний порядок, використання іноземного права при тлумаченні конституції та ін.).

До відповідних роздумів із цього приводу нас наводять також рекомендації експертів ОБСЄ, які декілька років тому провели ґрунтовне дослідження стану юридичної освіти та науки в Україні. Зокрема, щодо питання про викладання конституційно-правових дисциплін в українських вишах вони висловили такі цікаві думки: «Головною проблемою конституційно-правового циклу видається зміст програми навчальної дисципліни «Конституційне право України», викладання якої в усіх вищих навчальних закладах ґрунтується на розумінні Конституції України як позитивного акта держави <...> Відповідно, структура навчальної дисципліни являє собою постатейний переказ і пояснення окремих положень Конституції України. Натомість для європейської юридичної школи характерним є вивчення принципів конституціоналізму й основних конституційно-правових інститутів, чільне місце серед яких займають права людини <...> Конституційне право належить розглядати не як одну з низки галузей права, що викладають у вищій школі, а радше як осердя юридичної освіти» [10].

Дійсно, і на прикладі завдань навчальної дисципліни, і на прикладі змісту програм і підручників, і на прикладі вимог до обсягу та змісту знань, що вимагаються від майбутнього адвоката, ми можемо дійти висновку, що конституційне право як складова підготовки майбутнього українського юриста все ще перебуває в «полоні» усталених уявлень про особливу значимість нормативної складової конституційного права. Фактично здійснюється викладання саме конституційного законодавства за структурною логікою Основного Закону.

З цього приводу хотів би пригадати своє спілкування з литовськими колегами, колишніми суддями Конституційного Суду цієї країни, а нині професорами Університету Миколаса Ромеріса.

Вони висловили досить ємку й важливу думку. За їх словами, своїм студентам вони викладають не конституційне право, а право Конституції як систему знань про можливість застосування конституційних принципів у публічно-правовій та інших сферах юридичних знань (цивільному, кримінальному праві, кримінальному процесі). При цьому ці знання засновані не тільки на нормативному та теоретичному матеріалі, а й, що найголовніше, на широкій практиці застосуванні цих принципів Конституційним Судом Литви та вищими судовими органами інших держав усталеної демократії.

Звичайно, читач може сказати, що перед цим треба порівняти практику їхніх і наших судів із точки зору змістовно-доктринального наповнення таких рішень. Однак, незважаючи на те, що рішення наших вищих судових інстанцій, у тому числі рішення Конституційного Суду України, далекі від ідеалів інтерпретаційних актів того ж Верховного Суду США чи Федерального конституційного суду ФРН, однак, на нашу думку, необхідний навчальний матеріал у мінімальному обсязі вже наявний (сюди можна додати досить цікаву практику вітчизняних адміністративних судів). Його використання можна доповнити хрестоматійними прикладами з практики згаданих зарубіжних судів чи, що навіть більш важливо, з практики Європейського суду з прав людини.

Можемо визнати, що запитань поставлено більше, ніж надано відповідей. Проте, не замислюючись над цими запитаннями, ми не зможемо рухатись далі в розвитку юридичної освіти та врешті-решт можемо втратити основного споживача освітніх послуг – студента, який все частіше замислюється над пропозиціями наших колег по освітянського цеху зі Східної Європи. Знання мають бути конкурентоздатними, а студент, що склав конституційне право, повинен не просто знати нормативний матеріал, а й вміти застосовувати конституційні принципи та доктрини до найбільш складних і неординарних казусів юридичної практики.

Ключові слова: конституційне право, навчальна дисципліна, принципи конституції, судова практика.

У статті аналізуються проблемні питання викладання конституційного права у вищих юридичних навчальних закладах. Робиться припущення стосовно необхідності зміщення акцентів у викладанні від суто нормативних аспектів цієї дисципліни на такі важливі її складові, як принципи та цінності конституційного права та можливості їх застосування в судовій та правозастосовній практиці. Наголошується на важливості більш широкого використання такого методологічного інструментарію, як «кейс-метод», в основі якого має лежати всебічний аналіз рішень як вітчизняних органів конституційного та адміністративного судочинства, так і практика аналогічних інституцій країн західної демократії.

В статті аналізуються проблемні питання преподавания конституционного права в высших юридических учебных заведениях. Делается предположение о необходимости смещения акцентов в преподавании с чисто нормативных аспектов этой дисциплины на такие важные ее составляющие, как принципы и ценности конституционного права и возможности их применения в судебной и правоприменительной практике. Отмечается важность более широкого использования такого методологического инструментария, как «кейс-метод», в основе которого должен лежать всесторонний анализ решений как отечественных органов конституционного и административного судопроизводства, так и практика аналогичных институтов стран западной демократии.

In the article the problem questions of constitutional law teaching in law

schools. The assumption regarding the need to shift from teaching purely legal aspects of the discipline of such important components as principles and values of constitutional law and their possible application in the judicial and law enforcement practice. Stresses the importance of wider use of methodological tools such as the «case-method», based on a comprehensive analysis should be based on the decisions of both domestic constitutional and administrative courts and practices of similar institutions of Western democracy.

Література

1. Советское государственное право / под ред. Е.И. Козловой, В.С. Шевцова. – М. : Высшая школа, 1978. – 439 с.
2. Фрицький О.Ф. Конституційне право України / О.Ф. Фрицький. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 536 с.
3. Кравченко В.В. Конституційне право України / В.В. Кравченко. – К. : Атіка, 2007. – 592 с.
4. Шаптала Н.К. Конституційне право України : [навчальний посібник] / Н.К. Шаптала, Г.В. Задорожня. – Дніпропетровськ : ЛізуновПрес, 2012. – 470 с.
5. Нудненко Л.А. Конституционное право России. – М. : Юрайт, 2011. – 581 с.
6. Програма кваліфікаційного іспиту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kmdka.com/sites/default/files/files/programa_skladannya_kvalifikacijnogo_ispitu2.pdf.
7. Power R.C. Strategies and Techniques for Teaching Constitutional Law / R.C. Power. – New York : Wolters Kluwer, 2012. – 61 p.
8. Советское государственное право / под ред. проф. С.С. Кравчука. – М. : Юридическая литература, 1975. – 576 с.
9. The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law / by M. Rosenfeld, A. Sajo. – Oxford : Oxford University Press, 2013. – 1396 p.
10. Звіт щодо стану юридичної освіти та науки в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/uk/ukraine/108309?download=true>.

